

УДК [904.5:355.11](477.7)“652”-055.2

Фіалко О. Є.

ЧИ ВОЮВАЛИ СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ?

У статті наводяться аргументи на користь того, що скіфські амазонки були безпосередніми учасницями бойових дій.

Ключові слова: амазонки, скіфський час, бойові травми, Європейська Скіфія.

Свідчення про озброєних жінок у військовому середовищі сягають корінням в епоху архаїки. Ідеться про амазонок – відомих міфологічних персонажів, згадуваних у творах багатьох античних авторів. Ці жінки, незалежно від характеру *літературного джерела*¹, постають сильними, красивими, горділивими, хоробрими вершницями, які відмінно володіють бойовою зброєю. До того ж з уривчастих свідчень стає зрозумілим, що амазонки брали участь у військових походах, воювали нарівні і разом з чоловіками, причому переважно в кавалерії. А їхні бойові якості цінувалися настільки високо, що греки кликали загони войовничих дів на допомогу в боях із супротивником.

Найбільш близькі паралелі та певні збіги археологічних реалій з писемними відомостями знаходимо в Геродота (IV, 110–117). Саме з його змістовних і доволі докладних «*Історій*» ми отримуємо інформацію про появу і перебування амазонок на теренах Скіфії. Для цього періоду автор зазначив, що амазонки «не мали нічого, окрім зброї і коней, і вели... спосіб життя, займаючись полюванням і грабіжництвом», як і скіфські юнаки, з якими вони зблизилися. Далі, як пише Геродот, «вони стали жити разом, кожен маючи за дружину ту, з якою він вступив у зв'язок із самого початку. Чоловіки не могли вивчити мову жінок, жінки ж засвоїли мову чоловіків...». А з часом, отримавши батьківську частку майна,

молоді подружжя переселилися за річку Танаїс, де їх стали називати савроматами (Herod. IV, 110). Отже, за цими нотатками в історії амазонок можна виділити три основних періоди: 1 – передскіфський (царство незалежних жінок); 2 – скіфський (набуття нової батьківщини, адаптація до нових умов та іншого способу життя, здобуття соціальної рівності) та 3 – савроматський (нове переселення, сімейні стосунки з рівноправним і незалежним становищем). Геродот, на жаль, не повідав, як довго тривав скіфський період у житті амазонок. Ми можемо виходити лише з того, що для початку войовничим дівам потрібно було завоювати свій «життєвий простір», потім якийсь час знадобився, щоб кожна знайшла свого партнера. Далі певний період тривало створення сім'ї та, головне, адаптація до місцевих звичаїв і подолання мовного бар'єра. До того ж, вірогідно, не всі амазонки пішли на схід, певна кількість їх через якісь причини могла залишитися в Скіфії.

Наочними свідченнями участі амазонок у бою виступають і *твори образотворчого мистецтва*. На них, незалежно від розмірів і характеру, майстри відобразили озброєння та спорядження войовничих жінок, притаманні їм способи ведення бою [11, с. 381–382; 12, с. 15–16].

За даними *археологічних матеріалів*, на терені Європейської Скіфії відомо понад 130 могил кінця VII–IV ст. до н. е., приналежність яких озброєним жінкам не викликає сумнівів [14–16]. Могили жінок-войовниць становлять четверту частину загальної кількості скіфських поховань зі зброєю в Понтійських степах [17, с. 184; 18, с. 15].

¹ Огляду та аналізу нарративних джерел, що містять свідчення і про амазонок, присвячено розлогу серію досліджень, серед яких можна згадати такі: [1–13].

Поховальні пам'ятки амазонок надають уявлення про типи озброєння, яким вони віддавали перевагу: це були здебільшого лук і стріли, списи, дротики та праща. Зброя рукопашного бою була рідкістю. Ударну зброю жінки практично не використовували. Поодинокими знахідками репрезентований і захисний обладунок [19]. Отримана інформація свідчить також про певний зв'язок із кіньми; про прикраси та інший повсякденний реманент, яким вони користувалися. За характером супровідного інвентарю можна говорити і про соціальний статус цих жінок. У цілому вони представляють так званий середній клас. Разом з тим (з урахуванням зіставлення розмірів і характеру поховальних споруд, наборів супутнього інвентарю та супроводу) виділяють п'ять соціальних страт у їхньому середовищі: 1) рядові дружинниці; 2) середня ланка (або успішні воїни); 3) високородні (багаті) амазонки; 4) командири (або лідери); 5) охоронниці з почту [20].

Незважаючи на, здавалося б, очевидні факти, питання про безпосередню участь скіфських жінок у боях досі залишається відкритим. Навіть більше, ставиться під сумнів і причетність скіф'янок до військового стану через те, що зброя в їхніх могилах може розглядатися лише як певний соціальний маркер або ж у випадках нечисленних (до 10 екземплярів) наборів стріл у могилі як речі, що мали вотивне навантаження; пов'язані з полюванням або ж були причиною смерті [21, с. 356]. Погодитися з такою інтерпретацією (за винятком останньої тези) неможливо з кількох причин.

1. Аналіз поховальних комплексів скіфських жінок зі зброєю показав, що в цілому вони представляють так званий середній клас.

2. Ординарна (без декору і дорогоцінних металів) зброя в могилах скіфських чоловіків ніколи не розцінювалася як ознака їхнього високого соціального статусу. Власне, саме на підставі наявності в могилі будь-яких видів озброєння похованого чоловіка «зараховували» до кола військових. А от показниками приналежності до соціальної еліти є значний асортимент та високоякісне оздоблення зброї в похованні.

3. Ситуація, яку було простежено в кількох поховальних комплексах (к. 2 біля с. Зелене, к. 51 Єлизаветівського могильника), ясно демонструє, що скіфські амазонки посідали рівне з чоловіками і, очевидно, незалежне становище в суспільстві. Відповідно, і наявність зброї в наборах їхнього речового супроводу може розцінюватися як приналежність цих жінок до активних учасників військової організації скіфів.

4. У системі доказів помилковості таких суб'єктивних тверджень найбільш вагомим аргументом безпосередньої участі скіфських жінок у баталіях, на мій погляд, можуть виступати сліди бойових поранень. На превеликий жаль, через погану збереженість органічних залишків у ґрунті та через відсутність фахівця-антрополога в складі більшості археологічних експедицій спеціальних досліджень характеру травм скіфських воїнів, і тим більше войовниць, поки що немає. Утім, на теренах Європейської Скіфії відомі поховання скіф'янок, характер травм яких має очевидну «військову» спрямованість.

Огляд матеріалів, пов'язаних із похованнями скіфських амазонок, показав, що деякі з жінок отримали бойові травми, через які, правдоподібно, вони й померли. Отже, можна говорити про *три види травм* у скіфських войовниць:

Рис. Види бойових травм скіфських войовниць

I – пошкодження від стріл; II – втрата чи перелом кінцівок; III – рубані рани на черепі та кінцівках (див. рис.).

I вид травм – пошкодження від стріл. Цей вид поранень репрезентований трьома варіантами.

1 варіант – пошкодження кісток (коли вістря стріли застрягло в кісткових тканинах). Цей варіант виявлено в кількох могилах амазонок.

– **Могила № 1 кургану № 13 групи БОФ** (Дніпропетровська обл.) – частково пограбована, слугувала усипальницею жінки з двома дітьми. Серед реманенту були залізний підток списа та сім бронзових наконечників стріл. У колінному зчленуванні лівої ноги жінки виявлено великий бронзовий тригранний наконечник стріли з прихованою втулкою [22, с. 160]. Він був з обламаним вістряем і загнутим назовні кінцем однієї з його граней. Не виключено, що саме через цей шипоподібний виступ стрілу й не змогли витягти з кістки.

– В одному з поховань **Чортмилицького курганного поля** (Дніпропетровська обл.), за повідомленням Р. Ролле, бронзовий наконечник стріли застряг у бічному поперечному відростку п'ятого поперекового хребця скелета амазонки [23, с. 158]. Вістря збереглося в ньому частково. На думку антропологів, цей наконечник стріли заподіяв жінці серйозну травму, яка, ймовірно, і призвела до її смерті.

– У трьох випадках бронзове вістря стріли зафіксовано в черепній коробці жінки: **поховання № 2 кургану № 9, поховання № 1 кургану № 30 Чортмилицького курганного поля і поховання № 3 кургану № 9 Золотобалківського курганного могильника** (Херсонська обл.). У першому з них у непограбованій могилі в молодій жінки було 18 бронзових наконечників стріл; у другому, що частково постраждало при пограбуванні, біля жінки середнього віку (35–45 років) було знайдено 2 бронзових наконечники стріл та уламки панцирних пластин [24, с. 169–171; 175–176]; у третьому – в непограбованій могилі в дорослій жінки було 32 бронзових наконечники стріл [25, с. 43–46].

2 варіант – наскрізні травми черепів. З певною часткою ймовірності до цієї серії можна віднести **поховання № 3 кургану № 54 могильника Мамай-Гора** (Запорізька обл.). У непограбованій могилі зліва від черепа знайдено невелику (діаметр 3,0 см) угнутоопуклу керамічну пластинку округлої форми, зроблену з добре відмученої глини, чорного кольору. За припущенням автора розкопок С. І. Андрух, ця пластинка слугувала кришкою трепанаційного отвору [26, с. 37], а можливо і травми, отриманої в бою.

Серед реманенту відмічені залізний наконечник списа та 52 бронзових наконечники стріл.

3 варіант – коли вістря стріли застрягло в м'язових тканинах.

– Тут як приклад можна навести **поховання № 44 Скелянського могильника** (Запорізька обл.). У непограбованій могилі бронзове вістря стріли зафіксовано під ребрами молодій жінки 18–22 років [27, с. 57]. Судячи з усього, цей наконечник застряг у м'яких тканинах тіла в результаті бойового поранення, що, цілком імовірно, і спричинило смерть молодій жінки. У могилі було знайдено сагайдачний набір (40 бронзових наконечників стріл).

II вид травм – втрата чи переломи кінцівок. Наочними в цьому відношенні є кілька могил **Скелянського ґрунтового могильника** (Запорізька обл.) [27, с. 41, 68; 28, с. 207, 211], матеріали якого визначалися безпосередньо в полі фаховим антропологом Л. В. Литвиною [29, с. 97, 101].

– У **похованні № 24** лежала жінка 35–40 років із півторарічною дитинкою. Випростані ноги жінки лежали на глиняній «подушці», і таким чином стопи були підняті над рівнем підлоги на висоту 0,3 м. Такий незвичний додатковий елемент – ґрунтову підніжку «подушку» – зробили вже після організації простору могили (ймовірно, в процесі похоронної церемонії), оскільки наконечник списа, покладений на підлогу камери, виявився навмисно перекритим і «придавленим» шаром глини. Напевно, спорудження спеціальної підтримувальної конструкції було зумовлено фізичною вадою жінки. Не виключено, що пошкодження нижньої кінцівки відбулося в результаті бойового поранення. Зброю в цьому комплексі репрезентовано згадуваним списом із залізним наконечником.

– **Поховання № 45** належало молодій жінці 22–25 років. Воно частково порушено в південно-західній частині (правдоподібно, гризунами), в результаті чого череп похованої виявився трохи зміщеним, проте анатомічний порядок кісток скелета не порушено, але жодних слідів кісток лівої руки жінки в могилі не було. Отже, з урахуванням того, що скелет похованої жінки зберігся недоторканим, відсутність кісток її лівої руки робить правомірним залучення цього комплексу до нашої добірки. Зброя в могилі представлена шістьма бронзовими вістряем стріл, які було зафіксовано на місці відсутньої лівої руки (отже, саме там, де зазвичай у воїнських могилах клали сагайдачний набір).

III вид травм – рубані рани на черепі та кінцівках. Цей вид травмування відомий

за знахідками в трьох поховальних комплексах лісостепового регіону. На жаль, планів перших двох з цих поховань не збереглося.

– У *кургані № 445 біля с. Капітанівка* (Кіровоградська обл.) було відкрите парне поховання жінки та чоловіка. При жінці знайдено намисто, бронзове вістря стріли та кістяну «виделочку», відомостей про інвентар чоловіка немає (вірогідно, його й не було). За свідченнями графа Бобринського, на гомілковій кістці жіночого скелета є сліди поранення, яке зарубцювалося [30]. Ця обставина свідчить про те, що після поранення жінка вижила.

– У *кургані № 447 біля с. Журівка* (Черкаська обл.) досліджено пограбоване поховання жінки з дитиною. Крім золотих прикрас і численного інвентарю, тут знайдено: дві пари залізних вудил, уламки кістяного псалія і три кістяні деталі вуздечки коня, кістяну застібку сагайдака та 11 стріл з бронзовими вістрями. Над правою бровою жіночого черепа зберігся виразний слід від сильного ріжучого удару («наріз», за визначенням А. Бобринського) або уколу [30, с. 92–94.].

– Частково пограбоване *поховання № 2 кургану № 25 поблизу с. Гришківка* (Харківська обл.) належало жінці 19–20 років. При жінці знайдено напутню м'ясу їжу із залізним ножом, невеличку ліплену мисочку та сагайдачний набір із 48 стріл [31, с. 11–12; 32, с. 37]. В останньому випадку фаховий антрополог В. Л. Бондаренко зауважив, що різний рельєф кістки в місцях кріплення м'язів правої і лівої плечових кісток є характерним для лучників. До того ж він помітив сліди від гострого рублячого предмета на суглобовому відростку правої стегнової кістки, залишені під час посмертного відчленування в області тазостегнового сулоба [33, с. 82–83].

Вік поранених амазонок коливається від 18 до 45 років. При цьому має сенс зауважити,

що деякі з амазонок були поховані разом із маленькими дітьми (одним чи двома) і навіть у супроводі явно підлеглих (без супровідного реманенту) чоловіків. Серед озброєння й артефактів, які явно пов'язані з воїнами, в похованнях, що нас цікавлять, трапляються переважно стріли і списи. В одному випадку збереглися металеві пластини панцира. Ще в одному поховальному комплексі, окрім зброї, збереглися металеві та кістяні деталі кінських вуздечок.

У цьому контексті варто додати й те, що за формою та розмірами, а також за орієнтацією поховання цих поранених амазонок не відрізнялися від інших пам'яток мешканців Скіфії. Відмінність від чоловічих могил полягала в наявності прикрас та іншого суто жіночого реманенту, від жіночих – наявності зброї та вузди. При цьому важливо, що вони не відрізнялися від поховань решти скіфських воїниць.

Наведені вище поховальні комплекси-усипальниці скіфських амазонок засвідчують, що їхні травми мають різний характер і, відповідно, отримані за неоднакових умов. Вельми важливою є й та обставина, що ці могили зафіксовані в різних регіонах Європейської Скіфії і побічно вказують на ймовірні місця бойових сутичок. Поховання амазонок зі слідами поранень відомі і в азіатській частині Скіфії. Трапляються вони і в сарматських жінок.

Отже, в результаті численних розкопок поховальних комплексів було з'ясовано, що на теренах Європейської Скіфії в середовищі кочівників справді мешкали жінки, які подібно чоловікам (і нарівні з ними) не лише носили зброю, а й брали участь у військових зіткненнях. Саме завдяки останнім обставинам цих жінок поховали відповідно до традиційного обряду похорону скіфських воїнів – з дотриманням тих самих ритуалів, з тими ж почестями і, найголовніше, з особистою зброєю.

Список літератури

1. Каллистов Д. П. Античная литературная традиция о Северном Причерноморье / Д. П. Каллистов // Исторические записки. – 1945. – № 16. – С. 182–197.
2. Косвен М. О. Амазонки (История легенды) / М. О. Косвен // СЭ. – 1947. – № 2. – С. 33–59; № 3. – С. 3–32.
3. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // ВДИ. – 1947. – № 1–4; 1948. – № 1–4; 1949. – № 1–4; 1950. – № 4. – 88 с.
4. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии / А. Ф. Лосев. – М. : Госучпедгиз, 1957. – 620 с.
5. Скржинская М. В. Герои киммерийских и скифских легенд в греческой поэзии и вазовой живописи VII–VI вв. до н. э. / М. В. Скржинская // ВДИ. – 1986. – № 4. – С. 84–94.
6. Скрипник Т. А. Амазонки в античной традиции / Т. А. Скрипник // Известия Ростовского областного музея краеведения. – 1988. – Вып. 5. – С. 29–39.
7. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология / А. А. Тахо-Годи. – М. : Искусство, 1989. – 304 с.
8. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс. – М. : Прогресс, 1992. – 620 с.
9. Ротери Г. К. Золотой век амазонок / Г. К. Ротери, Ф. М. Беннет. – М. : Вече, 2004. – 288 с.
10. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев / А. С. Русяева. – К. : Сталос, 2005. – 560 с.
11. Чернышев А. Н. К вопросу о формировании античного цикла легенд об амазонках / А. Н. Чернышев // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. – Ч. 2. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. – С. 213–220.
12. Фиалко Е. Е. Амазонки в литературной и художественной традиции / Е. Е. Фиалко // Эпоха раннего железа. – К.–Полтава : [б. и.], 2009. – С. 367–382.

13. Котина А. В. Миф об амазонках и его развитие в античной традиции : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Котина Алла Викторовна. – Белгород, 2012. – 28 с.
14. Fialko E. The Scythian Amazons from Written and Archaeological Sources / E. Fialko // *Caft. We Speak the Same Culture*. – Ancara, 2009. – P. 275–278.
15. Fialko E. Skythische “Amazonen” in den Nordschwarzmeeressteppen / E. Fialko // *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen*. – Speyer : Historisches Museum der Pfalz Speyer, 2010. – S. 118–122.
16. Фіалко Е. Е. О дате погребальных комплексов скифских амазонок / Е. Е. Фіалко // *XV Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы хронологии*. – Керчь, 2014. – С. 419–420.
17. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV–III вв. до н. э. / Е. П. Бунятян. – К. : Наук. думка, 1985. – 228 с.
18. Фіалко Е. Е. Погребения женщин с оружием у скифов / Е. Е. Фіалко // *Курганы степной Скифии* / под ред. Ю. В. Болтрик, Е. П. Бунятян. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 4–18.
19. Фіалко О. Є. Озброєння скіфських амазонок / О. Є. Фіалко // *Магістеріум*. – 2011. – Вип. 45 : *Археологічні студії*. – С. 39–45.
20. Фіалко Е. Е. Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект / Е. Е. Фіалко // *Tyragetia*. – 2012. – Vol. VI (XXI), № 1. – С. 27–44.
21. Синика В. С. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV–II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье / В. С. Синика, Н. П. Тельнов // *Война и военное дело в скифо-сарматском мире : материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26–29 апреля 2014 г.)*. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 345–366.
22. Скифские курганы Никопольщины / А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская, Е. В. Черненко, Б. Н. Мозолевский // *Скифские древности*. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 113–187.
23. Rolle R. Bewaffnung und mögliche Kampfweise skythischer Kriegerinnen / R. Rolle // *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen* / Ed. A. Koch. – Speyer : Historisches Museum der Pfalz Speyer, 2010. – S. 152–159.
24. Фіалко Е. Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля / Е. Е. Фіалко // *Боспорские исследования*. – 2010. – № 23. – С. 166–190.
25. Полин С. В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине / С. В. Полин. – К. : Издатель Олег Филук, 2014. – 774 с.
26. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух. – Книга II. – Запорожье : ЗГУ, 2001. – 283 с.
27. Попандопуло З. Х. Скифский грунтовый могильник Скельки / З. Х. Попандопуло. – Запорожье : [б. и.], 2011. – 115 с.
28. Фіалко Е. Е. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднестровья / Е. Е. Фіалко // *Stratum plus*. – 2013. – № 3. – С. 203–222.
29. Литвинова Л. В. Антропологический материал из грунтового могильника «Скельки» / Л. В. Литвинова // *Попандопуло З. Х. Скифский грунтовый могильник Скельки* / З. Х. Попандопуло. – Запорожье : [б. и.], 2011. – С. 91–113.
30. Бобринский А. А. Отчет о раскопках близ с. Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 году / А. А. Бобринский // *ИАК*. – 1905. – Вып. 17. – С. 17–98.
31. Гречко Д. С. Отчет о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2007 году / Д. С. Гречко. – НА ІА НАНУ. – Харьков, 2008. – № 136.
32. Фіалко О. Є. Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепового Лівобережжя / О. Є. Фіалко // *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. – Кіровоград, 2011. – Вип. 14. – С. 34–46.
33. Бондаренко В. Л. Антропологический и палеозоологический материал из раскопок курганного могильника скифского времени у с. Гришковка Змиевского р-на Харьковской обл. в 2007 г. / В. Л. Бондаренко // *Гречко Д. С. Отчет о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2007 году* / Д. С. Гречко. – НА ІА НАНУ. – К., 2007. – № 136. – С. 82–83.

O. Fialko

DID THE SCYTHIAN AMAZONS REALLY FIGHT?

The arguments in support of the view that Scythian Amazons were direct participants of hostilities are given in the article.

Keywords: Amazons, the Scythian time, combat injuries, the European Scythia.

Матеріал надійшов 25.05.2015